

İhvân-ı Safâ Risâlelerinde Biyolojik Açıdan Tekâmül

In the Epistles of Ikhwân al-Şafâ' Biological Evolution

Abdullah ZORBACI

ORCID: [0000-0002-6730-9905](https://orcid.org/0000-0002-6730-9905) | ROR ID: <https://ror.org/04ttnw109> | E-Posta: abdullahzorbaci95@gmail.com

Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Felsefesi, Sakarya, Türkiye

Sakarya University, Faculty of Divinity, Islamic Philosophy, Sakarya, Türkiye

Atıf Bilgisi | Citation

Zorbacı, Abdullah. "İhvân-ı Safâ Risâlelerinde Biyolojik Açıdan Tekâmül". Dini Araştırmalar 69 (Aralık 2025), 585-612. <https://doi.org/10.15745/da.1762854>

Zorbacı, Abdullah. "In the Epistles of Ikhwân al-Şafâ' Biological Evolution". Religious Studies 69 (December 2025), 585-612. <https://doi.org/10.15745/da.1762854>

Makale Bilgileri

Geliş Tarihi | Date of Submission: 12.08.2025

Kabul Tarihi | Date of Acceptance: 22.09.2025

Yayın Tarihi | Date of Publication: 31.12.2025

Değerlendirme: Date of Publication:

İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme Double anonymized - Two External

Benzerlik Taraması: Plagiarism Checks:

Yapıldı – İntihal.net Yes – İntihal.net

Etik Beyan: Ethical Statement:

Yapay Zekâ Bildirimi: Declaration of AI Use:

Yazar, bu çalışmayı oluştururken yapay zekâ destekli teknolojileri kullanmadığını beyan etmiştir. The author declared that no AI-assisted technologies were used in the creation of this article.

Çıkar Çatışması: Conflicts of Interest:

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. The author(s) has no conflict of interest to declare.

Finansman: Grant Support:

Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır. The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Telif Hakkı & Lisans: Copyright & License:

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Etik Bildirim: Complaints:

diniarastirmalar98@gmail.com diniarastirmalar98@gmail.com

Yazar Katkıları: Author Contributions:

Öz

Klasik İslâm düşüncesinde tekâmül kavramı, hem kullanım hem de yazınsal anlamda oldukça geniş bir muhtevaya sahiptir. Tamamlanma ve mükemmelleşme anlamlarına gelen bu kavram, zamanla Batı düşüncesinde ortaya çıkan evrim (évolution) terimiyle yer yer ilişkilendirilmiştir. Evrim, genel olarak canlı organizmaların en basit hallerinden başlayarak giderek daha gelişkin ve yetkin bir yapıya ulaşmaları şeklinde değerlendirilmektedir. Bu çalışma, İslâm düşüncesi içinde özgün bir konuma sahip olan İhvân-ı Safâ'nın Risâleleri bağlamında tekâmül düşüncesini biyolojik bir perspektiften ele almaktadır. Literatürdeki mevcut çalışmaların aksine bu makale, İhvân-ı Safâ'nın düşüncelerini yalnızca ahlâkî ve felsefî yönlerden değil, aynı zamanda erken dönem evrimsel biyolojiye dair öncü yorumların bulunup bulunmadığı kavramsal benzerlikler ve düşünce tarihindeki yeri açısından incelemektedir. Bu bağlamda, İhvân'ın canlıların oluşumu, sınıflandırılması, türler arası ilişkileri ve gelişimleri hakkındaki görüşlerinin ne düzeyde sistematik bir evrim düşüncesine karşılık geldiği araştırılmaktadır. Bu amaca ulaşmak için makalede metin çözümlemesi ve karşılaştırmalı felsefe tekniğini kullanmıştır. İhvân'ın Risâleleri'ndeki ilgili metinler, canlıların gelişimine ve dönüşümüne dair ifadeler açısından titizlikle analiz edilmiştir. Elde edilen veriler, modern evrimsel biyolojinin doğal (natural selection) ve sunî seçim (artificial selection), ortak ata, ara türler ve mutasyonlar gibi temel ilkeleri açısından karşılaştırılarak kavramsal düzeyde benzerlik ve farklılıkları belirlenmiştir. Burada anakronizme düşmemek için her iki düşünce de kendi dönemseller koşulları içerisinde ve bilimsel kesinlikten uzak, felsefî ve tarihsel bir değerlendirme perspektifiyle ele alınmıştır. Yapılan analizler neticesinde, öncelikle İhvân'ın canlılığın kökenine dair savunduğu biyolojik yaratılış sürecine değinilmiştir. Nitekim risâlelerde, cansız maddeden canlı varlıkların türediği ve bunların zamanla jeolojik, coğrafi ve iklimsel koşullara bağlı olarak değişime uğradığına dair bazı ifadeler yer almaktadır. Bu tür açıklamalar, türlerin çevresel ve beşerî etkenlerle farklılaşabileceğine işaret etmekle birlikte,

modern anlamda doğal seçim ve sunî seçim kavramlarıyla sınırlı düzeyde bir benzerlik göstermektedir. Ancak İhvân'a göre, her varlık kendi türüne ait özsel suretin sınırları içerisinde kalmaktadır. Bu nedenle seçimler yoluyla varılacak ortak ata söylemi biyolojik bir köken birlikteliğini değil, ilk akıldan gelen ve dört unsura bağlı daha çok ruhsal bir birlikteliği vurgulamaktadır. Yine fiziksel bir ara form kavramına açıkça yer verilme de, canlılar arasında duyuşsal, aklî ve nefî potansiyellerin kademeli olarak geliştiği savunularak türler arasında işlevsel geçişlere işaret eden bir yapı kurulmuştur. Özellikle hayvanlar âlemindeki bazı canlılara atfedilen gelişkin duyuşsal yetiler ve sınırlı rasyonel kabiliyetler, bu canlıları insan türüne yaklaşan ara düzey varlıklar olarak konumlandırmalarına olanak tanımıştır. Bu bakımdan İhvân, türlerin yalnızca dış görünüşleriyle değil, aynı zamanda içsel, bilişsel ve ruhsal yetkinlikleriyle de sınıflandırılabilceği yönünde özgün bir gelişim sürecini ortaya koymuştur. Bu gelişim süreci içerisinde türlerin işlevsel düzeyde bir geçişine işaret edilse de söz konusu geçişler türler arasındaki mutasyon temelli dönüşümleri değil, metafiziksel ve teleolojik bir gelişim süreciyle açıklanmaktadır. Bu çerçevede İhvân'ın canlıların oluşumu ve gelişimine dair görüşleri, modern evrim kuramıyla doğrudan örtüşmemekle birlikte, sınırlı kavramsal paralellikler taşımaktadır. Özellikle canlıların hiyerarşik bir düzen içinde sıralanması, çevresel koşullara bağlı farklılaşma vurgusu ve varlıklar arasındaki işlevsel benzerliklerin kabulü gibi noktalar bu paralelliklerin başlıca örnekleridir. Ancak İhvân'ın yaklaşımı, deneysel verilere dayalı bilimsel bir teori olmaktan ziyade, metafiziksel bir varlık düzeni içerisinde yer alan felsefî bir sistemdir. Dolayısıyla İhvân'ın düşünceleri, evrimsel süreçlere ilişkin bazı sezgisel gözlemler içermekle birlikte, bu gözlemler modern evrimsel biyolojiden kavramsal ve yönetsel açıdan farklılaşmaktadır. Onların sisteminde canlılık, ilk akıldan sudûr eden kozmik düzene ve dört unsurun etkileşimine dayalı ruhsal bir tekâmül süreci olarak kurgulanmıştır. Bu yönüyle İhvân, İslâm düşüncesi içinde canlılığın oluşumu ve gelişimi üzerine geliştirdiği özgün yaklaşımla, evrim düşüncesinin tarihsel ve felsefî arka planına dair dikkate değer bir katkı sunmaktadır.

Anahtar Kelimler

İslam Felsefesi, İhvân-ı Safâ, Biyoloji, Evrim, Tekâmül.

Abstract

In classical Islamic thought, the concept of takāmūl possesses a comprehensive scope in both its usage and literary sense. This concept, signifying completion and perfection, has, over time, been associated with the Western notion of evolution (évolution). Evolution is generally understood as the progression of living organisms from their most rudimentary forms toward increasingly sophisticated and proficient structures. This study examines the concept of takāmūl from a biological perspective, specifically within the context of the Epistles of the Ikhwān al-Şafā', a group holding a unique position in Islamic intellectual history. Contrary to existing literature, this article analyzes the ideas of the Ikhwān al-Şafā' not solely from moral and philosophical standpoints, but also in terms of whether they contain pioneering interpretations of early evolutionary biology, exploring conceptual parallels and their place in the history of thought. Within this framework, the research investigates the extent to which the Ikhwān's views on the formation, classification, interspecies relationships, and development of living beings correspond to a systematic evolutionary thought. To achieve this objective, the article employs textual analysis and comparative philosophy techniques. Relevant texts within the Epistles of the Ikhwān have been meticulously analyzed for statements concerning the development and transformation of living beings. The obtained data were compared with fundamental principles of modern evolutionary biology, such as natural selection, artificial selection, common descent, intermediate species, and mutations, to identify conceptual similarities and differences. In order to avoid anachronism, both sets of ideas have been approached from a philosophical and historical evaluation perspective, considering their respective historical contexts and without assuming scientific certainty. The analyses conducted first address the biological creation process advocated by the Ikhwān concerning the origin of life. Indeed, the Epistles contain certain statements suggesting that living entities emerged from inanimate matter and underwent transformations over time, influenced by

geological, geographical, and climatic conditions. While such explanations indicate that species can differentiate due to environmental and human factors, they exhibit only a limited similarity to the modern concepts of natural and artificial selection. However, according to the Ikhwân, every being remains within the essential boundaries of its own species' form. Consequently, the discourse of a common ancestor, reached through selection, emphasizes a spiritual unity stemming from the first intellect and tied to the four elements, rather than a biological unity of origin. Furthermore, although a concept of physical intermediate forms is not explicitly present, a structure pointing to functional transitions between species has been established by asserting that sensory, intellectual, and spiritual potentials develop gradually among living beings. Specifically, the advanced sensory faculties and limited rational capacities attributed to certain animals allowed them to be positioned as intermediate beings approaching the human level. In this regard, the Ikhwân proposed a unique developmental process in which species could be classified not only by their external features but also by their internal, cognitive, and spiritual capabilities. Although functional transitions between species are evident within this developmental process, these transitions are explained through a metaphysical and teleological framework, rather than transformations resulting from mutations between species. Within this framework, the Ikhwân's views on the formation and development of living beings, while not directly aligning with modern evolutionary theory, bear limited conceptual parallels. Key examples of these parallels include the arrangement of living beings in a hierarchical order, the emphasis on differentiation based on environmental conditions, and the acceptance of functional similarities among entities. However, the Ikhwân's approach is a philosophical system embedded within a metaphysical order of existence, rather than a scientific theory grounded in empirical data. Consequently, although the Ikhwân's ideas contain some intuitive observations regarding evolutionary processes, these observations diverge conceptually and methodologically from modern evolutionary biology. In their system, life is conceptualized as a process of spiritual takâmül, stemming from

the first intellect and based on the interaction of the four elements within the cosmic order. In this respect, the Ikhwān, with their unique approach to the formation and development of life within Islamic thought, offer a significant contribution to the historical and philosophical background of evolutionary thought.

Keywords

Islamic Philosophy, Ikhwān al-Şafā', Biology, Perfection, Evolution.

Giriş

Tekâmül, sözlük anlamına baktığımızda tamamlanma ve kemale ulaşma anlamlarına gelmekte olup düşünürler tarafından çeşitli şekillerde yorumlanıp birden fazla konu ve disiplin bağlamında kullanılmıştır. Batı’da *évolution* terimiyle anılan evrim olgusu, güncel Arap literatüründe *istihâle*, *tahavvül*, *tatavvur* ve *tebeddül* gibi çeşitli kavramlarla karşılık bulmuştur. Genel olarak canlıların basit yeterliliklerinden hareketle zamanla daha donanımlı ve tam hale gelmelerini sağlayan ontolojik bir süreç şeklinde açıklamak mümkündür.¹ İslâm düşüncesi içerisinde *tekâmül* lafzıyla kastedilen manayı ifade edecek ya da ona yakın anlamları barındırabilecek başka kullanımlarda mevcuttur. Bunlar gerek bu fikri savunanlarca gerekse de bu düşünceden faydalananlarca çeşitli eserlerde ortaya koyulmuştur.² Aynı durum İhvân’ın *Resâil* adlı eserinde de göze çarpmakta olup *tekâmül* söyleminin kendisiyle karşılık bulabileceği üç tür kavram bulunmaktadır. Bunlar; *el-Hikmetü’s-Sâriye* (*Akıcı Hikmet*), *el-Hikmetü’l-îlâhiyye* (*İlâhî Hikmet*) ve *el-Înâyetü’r-Rabbâniyye* (*İlâhî İneyet*) şeklindeki kullanımlardır.³ Bunlardan *el-Hikmet es-Sâriye* tabirini çağdaşı oldukları İbn Miskeveyh tarafından da sıkça kullanılmıştır.⁴ Bu kullanımlarda vurgulanan iki önemli husus bulunmaktadır. İlki varlığın yaratılış sürecinde ve sonrasında yaşadığı değişimlerin ilahî yasalar çerçevesinde vuku bulduğudur. İkincisi ise her varlığın yaradılışsal potansiyellerini zamanla kâmil ve şerefli hale getirerek

¹ Mehmet Bayraktar, “Tekâmül Nazariyesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 19 Temmuz 2024); H. Mustafa Genç, *Yaratılış ve Evrim Teorileri* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1983), 64; Recep Alpyağılı, *Evrin ve Tasarım* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2013), 19; Hilmi Ziya Ülken, *İslâm Felsefesi* (Ankara: Selçuk Yayınları, 1983), 30; İsmail Hakkı İzmirli, *İslâm Mütefekkirleri ve Garb Mütefekkirleri Arasında Mukayese* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1952), 36-37.

² Yusuf Altunbaş, *Kur’an’da İnsanın Yaratılışı ve Evrim Teorisi* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 13-16; Okay Tolgay, “Evrin Teorisi-Tekâmül Nazariyesi Darwin Patentli Midir?”, *Akademya: Fikir-İlim-Sanat Dergisi* (Erişim 19 Temmuz 2024), 1; Kübra Akdoğan, *İhvân-ı Safâ’da Evrim* (Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 6; Mehmet Bayraktar, *İslâm’da Evrimci Yaratılış Teorisi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1987), 155-156; Teoman Duralı, *Tekâmül ve Evrim* (İstanbul: İlim ve Sanat Yayınları, 1985), 3/63-68; Esra Kartal Soysal, “Teoman Duralı’nın Darvinci Evrim Ve Darwinizm Eleştirisi”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (Haziran 2023), 52-53; Hasan Ocak, *İhvân-ı Safâ’nın İnsan Tasavvurunda Bilgi-Ahlâk-İman İlişkisi* (Malatya: Fidan Yayıncılık, 2019), 70-71; Âdem Tatlı, *İnsanlık Tarihi Boyunca Evrim* (İzmir: Mavi Ufuklar Yayınları, 2010), 94.

³ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, çev. Komisyon (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), 3/224-2/73; Hamdi Onay, “İhvân-ı Safâ Felsefesinde Tekâmül Nazariyesi”. *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 12/2 (Aralık 2021), 289. Bu çalışma boyunca İhvân’ın Risâlelerine Arapça nüsha üzerinden atıf yapılan yerlerde *Resâil*, Türkçe çevirileri için ise *Risâleler* kullanımını tercih edeceğiz. Bayraktar, *İslâm’da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 155-156; İsmail Müfit Selim Saruhan, *Evrin ve Ahlak Filozofu İbn Miskeveyh Düşüncesinde Tanrı, Evren ve İnsan* (Ankara: Eskiye Yayınları, 2018), 83; İsmail Yakıt, “Darwin’den Önce İslâm Düşünürlerinde Evrimle İlgili Fikirler”, *Felsefe Arkivi* 24 (2012), 101-120.

⁴ İbn Miskeveyh, *Tanrı-Nefs-Nübüvvet El-Fevzü’l Asgâr*, çev. Emrah Alağaç-Mehmet Zahit Sezer (İstanbul: Endülüs Kitap, 2020), 115; Tatlı, *İnsanlık Tarihi Boyunca Evrim*, 94.

geliştirilmesidir.⁵ Bu bakımdan İslâmî düşünürler nazarında tekâmül yalnızca fiziksel bir gelişim olarak değil, aynı zamanda ontolojik, kozmolojik, biyolojik, psikolojik, ahlâkî ve epistemolojik boyutları bulunan çok katmanlı bir süreç olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda bazı araştırmacılar, söz konusu yaklaşımın modern evrim kuramıyla doğrudan ilişkilendirilmesini metodolojik açıdan problemli bulurken;⁶ bazıları ise bunun modern Darwinist eğilimlerin öncüsü olduğunu kabul etmektedir.⁷ Bu süreçte dikkat çeken önemli tartışmalardan biri, biyolojik evrim özelinde canlı türlerinin birbirine dönüşüp dönüşmeyeceği meselesidir. Mehmet Bayraktar'ın değerlendirmesine göre Câhız (ö. 869), Mevlânâ (ö. 1273) ve Abdulkâdir Bidîl (ö. 1720) gibi bazı İslâm düşünürleri, belirli ölçüde türler arasında bir geçişin mümkün olabileceğine dair görüşler ortaya koymuşlardır.⁸ Buna karşın İhvân-ı Safâ, İbn Miskeveyh (ö. 1030) ve İbn Haldûn (ö. 1406) gibi düşünürler ise türler arası dönüşümü reddetmiş; ancak tür içi gelişim, çeşitlenme ve bireysel yetkinleşme süreçlerine açık kapı bırakmışlardır. Bu anlayışa göre her tür, kendi özsel sınırları içerisinde daha yetkin bireyler ortaya çıkarabilir; fakat bu gelişim, bir türün başka bir türe dönüşmesi şeklinde biyolojik bir geçişi içermez. Dolayısıyla burada söz konusu olan şey, modern evrim kuramının öngördüğü türleşme (speciation) değil; daha çok ahlâkî, zihinsel ve metafizik nitelikli bir tekâmül anlayışıdır.⁹

Batı düşüncesinde bakıldığında *evrim* kavramı, Latince *evolvere* kelimesinden türemiştir. Bu kelime; açmak, yaymak ve gizil potansiyelin açığa çıkması gibi anlamlara gelmektedir.

⁵ İhvân-ı Safâ, *Risâleler*, 2/122; Tolgay, "Evrin Teorisi-Tekâmül Nazariyesi Darwin Patentli Midir?", 1-2. İlgili ayet için bkz. İnsan Suresi 76/1.

⁶ Ocak, *İhvân'ı Safâ'nın İnsan Tasavvurunda Bilgi-Ahlâk-İman İlişkisi*, 71; Bayraktar, *İslâm'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 200-201.

Tekâmül bir varlığın mahiyetinin değişmeden kazanmış olduğu mükemmeliyettir. Dolayısıyla evrimin manasını karşılamamaktadır. Yalnızca biyolojik anlamda bir evrimden bahsedilecekse modern Arapçadaki tatavvur kelimesi kullanılmalıdır. Bkz. Fatih Buğra Sarper, *Teistik Evrim Düşüncesinin Bilim, Felsefe ve İslâm'ın Delilleriyle Eleştirisi*, (İstanbul: Aktaş Yayıncılık, 2024), 19; Mustafa İslamoğlu, *Tabiat ve Kur'an Ayetleri Işığında Yaratılış ve Evrim*, (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2023), 145-147.

⁷ İzmirli, *İslâm Mütfeffikirleri ve Garb Mütfeffikirleri Arasında Mukayese*, 35-37; Celâleddin İzmirli, *İhvan-ı Safa Felsefesi ve İslâm'da Tekâmül Nazariyesi* (Ankara: Hilmi Kitabevi, 1949), 15; Âdem Tatlı vd. *Ayetlerin ve Hadislerin Dilinden Yaratılış* (Antalya: Akdeniz Kültür ve Eğitim Derneği, 2018), 12. Ön-Darwinistler olarak nitelenen Buffon, Lamarck ve Erasmus Darwin üzerindeki Müslüman düşünürlerin etkisi açısından bkz. Bayraktar, *İslâm'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 181-191.

⁸ Bayraktar, *İslâm'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 158-162; Seyyed Hossein Nasr, *Science And Civilization In Islam* (Chicago: Kazi Publications, 2008), 210-212; Ocak, *İhvân'ı Safâ'nın İnsan Tasavvurunda Bilgi-Ahlâk-İman İlişkisi*, 70-71; İslamoğlu, *Tabiat ve Kur'an Ayetleri Işığında Yaratılış ve Evrim*, 154-156.

⁹ Albert Hourani, *Islam in European Thought* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), 134-135; Bayraktar, *İslâm'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 158-162.

Günümüzde evrim, en yalın biçimiyle canlı ve cansız varlıkların zaman içinde geçirdiği değişim süreci olarak tanımlanmaktadır. Biyolojik evrim ise, canlı türlerinin nesiller boyunca geçirdiği kalıtsal değişimleri ve bu değişimlerin türler üzerindeki etkilerini inceleyen bir alanıdır.¹⁰ Evrim kuramını savunanlar bir tür içerisindeki küçük ölçekli kalıtsal değişimleri açıklamak için *mikro evrimi*, daha yüksek ölçekli ve yeni biyolojik grupların ortaya çıkışında ise *makro evrim* kavramını kullanırlar.¹¹ Modern evrim düşüncesinin kurucuları kabul edilen Jean-Baptiste Lamarck (1744-1829) ve Charles Robert Darwin (1809-1882), türlerin kökenine ilişkin farklı modeller geliştirmişlerdir. Lamarck’a göre canlılar, kendiliğinden meydana gelmekte ve türler arasında doğrudan ortak bir ata bulunmamaktadır.¹² Onun savunduğu *transformasyonel (modifikasyon)* evrim modeline¹³ göre canlılar zamanla çevresel etkilere bağlı olarak değişime uğramakta; kullanılan organlar gelişirken kullanılmayanlar körelmektedir¹⁴ ve bu özellikler kalıtım yoluyla sonraki kuşaklara aktarılmaktadır.¹⁵ Türler sabit değildir, aksine uzun süreli evrimleşme süreci sonucunda basitten komplekse doğru gelişmektedirler.¹⁶ Lamarck, bu düşüncelerini özellikle *Zoological Philosophy (Zoolojik Felsefe)* adlı eserinde sistematik biçimde ortaya koymuştur. Darwin, *The Origin of Species (Türlerin Kökeni)* adlı çalışmasında evrim kuramını farklı bir zemine oturtmuş ve bu kuramı beş temel kavram etrafında yapmıştır. Bunlar; evrimsel değişim,¹⁷ ortak ata,¹⁸ ara form,¹⁹ türsel çeşitlilik²⁰ ve doğal seçilimdir.²¹ Darwin’e göre canlılar, en yakın ortak atalarından²² zaman içinde değişerek türemişler-

¹⁰ Douglas J. Futuyma, *Evrin*, çev. Aykut Kence ve Nihat Bozcuk (Ankara: Palme Yayıncılık, 2008), 29.

¹¹ Elliott Sober, *Biyoloji Felsefesi*, çev. Gökhan Akbay vd. (İstanbul: İmge Kitabevi, 2016), 29.

¹² Caner Taslaman, *Evrin Teorisi Felsefe ve Tanrı* (İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2007), 83; Futuyma, *Evrin*, 5.

¹³ Futuyma, *Evrin*, 7.

¹⁴ İsmet Hasenekoğlu, *Evrin Teorileri ve Mutasyonlar* (İstanbul: Yeni Asya Yayınları, 1977), 22-23; Genç, *Yaratılış ve Evrin Teorileri*, 72-73.

¹⁵ Futuyma, *Evrin*, 7.

¹⁶ Fuat Bozer vd. *Evrin Anaforu ve Gerçek* (İzmir: Çağlayan Anonim Şirketi, 1986), 102-103.

¹⁷ Charles Darwin, *Türlerin Kökeni*, çev. Öner Ünalın (İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2016), 33-36.

¹⁸ Darwin, *Türlerin Kökeni*, 137.

¹⁹ Darwin, *Türlerin Kökeni*, 69.

²⁰ Darwin, *Türlerin Kökeni*, 76-81.

²¹ Darwin, *Türlerin Kökeni*, 99-108; Futuyma, *Evrin*, 8; Scott Freeman-Jon C. Herron, *Evrimsel Analiz*, çev. Battal Çıplak (Ankara: Palme Yayıncılık, 2022), 48; Hasenekoğlu, *Evrin Teorileri ve Mutasyonlar*, 27.

²² Darwin, *Türlerin Kökeni*, 169; Futuyma, *Evrin*, 18.

dir. Bu süreçte çevresel faktörler, kalıtsal varyasyonlar ve doğal seçim belirleyici rol oynamıştır.²³ Darwin, tüm canlıların ortak bir ata üzerinden geliştiğini öne sürerken, ilk canlının nasıl ortaya çıktığı konusunda günümüz evrim savunucularının çoğundan farklı olarak, onun kendiliğinden değil yaratılmış olabileceği ihtimalini de değerlendirmiştir.²⁴ Evrim teorisiyle ilgili öne çıkan diğer bir yaklaşım ise canlıların hayatta kalabilmek için sürekli olarak doğal bir mücadele içinde olmaları gerektiğidir. Bu bakış açısına göre, evrimsel süreçte rastgele mutasyonlar ve doğal seçim yoluyla çevre koşullarına en iyi uyum sağlayan organizmalar yaşamlarını sürdürebilirler.²⁵ Darwin, bu kuramı geliştirirken yalnızca teorik varsayımlara dayanmakla kalmamış; aynı zamanda morfolojik, embriyolojik, biyokimyasal ve davranışsal verilere dayalı gözlemleri sistematik olarak analiz eden bilimsel bir yöntem inşa etmiştir.²⁶ Nitekim modern biyolojide evrim teorisi, yalnızca bir varsayım ya da hipotez değil; geniş çaplı gözlemsel ve deneysel verilerle desteklenen, test edilebilir ve yanlışlanabilir açıklama modelleri sunan bir bilimsel teoridir. Bu bağlamda ülkemizde 20. yüzyılın ortalarına doğru bilimsel araştırmalarda, eğitim müfredatlarında ve akademik yayınlarda tekâmül kavramı, genellikle modern evrim teorisinin karşılığı olarak kullanılmıştır.²⁷ Ancak evrim teorisi, modern evrim biyologlarından Ernst Mayr'ında (1904-2005) vurguladığı gibi, evrimsel süreçlerin çok uzun zaman dilimlerine yayılması, teorinin gözlemlenebilirlik, test edilebilirlik ve yanlışlanabilirlik gibi temel bilimsel kriterlerle ne ölçüde uyumlu olduğu sorusunu akla getirmektedir.²⁸ Ne var ki bu eleştiriler modern biyolojik literatürde büyük ölçüde açıklığa kavuşturulmuş ve teorinin geçerliliğini zedeleyecek nitelikte olmadığı ortaya koyulmuştur.

Son olarak İhvân'ın tekâmül düşüncesi dinî metinler başta olmak üzere Aristocu, Pisagorcu ve Yeni-Eflâtuncu fizik ve metafizik temeller üzerine kurulu sudûr düşüncesinin bir

²³ Darwin, *Türlerin Kökeni*, 119-125; Futuyma, *Evrimsel*, 7.

²⁴ Darwin, *Türlerin Kökeni*, 591. Bu yönüyle Darwin'in doğrudan yaratılış inancını reddetmediğini, esasen türlerin çeşitliliğini açıklamaya yönelik bir model sunduğu yorumu da yapılmıştır. Bkz. Henry Morris, *Yaratılış Modeli*. çev. Âdem Tatlı vd. (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1985), 235-255.

²⁵ Darwin, *Türlerin Kökeni*, 99-108.

²⁶ Morris, *Yaratılış Modeli*, 69-73; Darwin, *Türlerin Kökeni*, 458-483; Gürbüz, *Darwin ve Tekâmül Nazariyesi*, 13-14.

²⁷ Detaylı bilgi için bkz. Mehmet Bahaettin, *Yeni Türkçe Lügat* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2004).

²⁸ Taslaman, *Evrimsel Teorisi Felsefe ve Tanrı*, 130.

yansımasıdır.²⁹ Haliyle onların tekâmül söylemleri, aslında sudûrla varlığın cismanî alanında yaşanan oluş ve bozuluşların madde-form ilişkisi neticesinde açığa çıkarmış olduğu gelişim ve değişim halidir.³⁰ Öte yandan, İhvân'ın canlıların oluşumu ve gelişimiyle ilgili özgün ve sistematik açıklamaları, erken dönem İslam düşüncesinde varlık hiyerarşisine dair bütüncül bir kozmolojik bakış açısı sunar. Bu açıklamalar, bazı kavramsal düzeylerde modern evrim teorisindeki evrensel değişim fikriyle paralellikler gösterebilse de doğrudan biyolojik evrim kuramı ile özdeşleştirilmesi anakronik bir okuma riskini beraberinde getirir. Günümüzde evrim teorisine dair çalışmalar büyük ölçüde Batı bilim ve felsefe tarihine odaklandığından, İslam düşüncesindeki benzer düşünsel altyapılar yeterince incelenmemektedir. Oysa İhvân'ın risâlelerinde ortaya koyduğu canlı hiyerarşisi ve varlık düzenine dair düşünceler, evrim fikrinin tarihsel çeşitliliğine ışık tutabilecek niteliktedir. Bu bakımdan risâlelerdeki biyolojik tekâmül anlayışının, modern evrim kuramıyla hangi noktalarda örtüştüğü ya da ayrıştığı konusu oldukça önemlidir. Bu açıdan makalemiz, İhvân'ın biyolojik açıdan tekâmül anlayışını ayrıntılı şekilde ortaya koymayı hedeflemektedir. Özellikle canlıların oluşumu, türler arasındaki geçişlerin doğası ve insanın tekâmül sürecindeki yeri ile ilgili konular üzerinde durulacaktır. Bu doğrultuda, risâleler hem kavramsal çözümleme yöntemiyle hem de modern evrim kuramı perspektifinden karşılaştırmalı olarak ele alınacaktır. Burada özellikle konunun derinliği ve metodolojik sınırlandırmalar göz önünde bulundurularak konu yalnızca biyolojik tekâmülle sınırlandırılmıştır. Makalenin giriş bölümünde konu tanıtımı, problem durumu, literatür özeti, kavramsal çerçeve ve araştırmanın amacına ilişkin bilgilere kısaca yer verilmiştir. İlk bölümünde İhvân'ın kozmik hiyerarşi anlayışı ve ontolojik kategorizasyonu içerisinde tekâmül düşüncesinin metafizik temellerine değinilmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde, İhvân'ın canlıların ortaya çıkışı ve türler arası farklılaşma hakkındaki temel görüşleri ele alınmıştır. Üçüncü bölümde, canlı türlerinin oluşumu ve gelişiminde etkili olan jeolojik, coğrafi,

²⁹ Ülken, *İslâm Felsefesi*, 28; Soysal, "Teoman Duralı'nın Darwinci Evrim ve Darwinizm Eleştirisi", 52-53.

³⁰ İhvân burada tıpkı Aristoteles gibi her oluşu maddenin form kazanma hali olarak görüp gelişim ve değişimi bu ikisi arasındaki karşılıklı ilişkiye dayalı olarak açıklamıştır. Fenomenler dünyasında ise maddenin hareket, form veya gerçeklik kazanmasını sağlayan dört neden bulunmaktadır. Bkz. Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2010), 74-75.

iklimsel ve toplumsal koşulların, modern biyolojideki doğal ve sunî seçim süreçleriyle hangi açılardan benzerlik taşıdığı değerlendirilmiştir. Dördüncü bölümde ise, insanın tekâmülü bağlamında ara form, ortak ata ve türler arası geçiş gibi kavramlar İhvân'ın yaklaşımı çerçevesinde incelenmiştir. Sonuç bölümünde, İhvân'ın biyolojik tekâmül anlayışı ile modern evrimsel biyoloji arasında kavramsal bir karşılaştırma yapılmış; İslâm düşüncesinin evrimsel süreçlere dair özgün katkıları genel hatlarıyla ortaya konmuştur.

1. Kozmik Hiyerarşi ve Ontolojik Mertebeler: Tekâmülî Gelişimin Metafizik Zemin

İhvân'ın tekâmül anlayışı, sudûr öğretisine dayalı ontolojik bir kategorizasyon çerçevesinde şekillenmiştir. Bu sistemde evren hem birliği hem de çeşitliliği içerisinde barındıran fiziksel ve metafizik bir varlık zincirinden bahsedilmektedir.³¹ Bu zincir, aşkın olandan maddî olana doğru inişi simgelerken, maddî olandan da aşkın olana her varlığın bir öncekine göre daha yetkin olduğunu ve özsel bir gelişim arzusu taşıdığını göstermektedir. Bu yaklaşım biçiminin ortaya çıkmasında Pisagor (M.Ö. 495), Aristoteles (M.Ö. 322), Plotinos (M.Ö. 270) ve Batlamyus (M.Ö. 170) gibi antik Yunan filozoflarının³² yanı sıra Hermetik,³³ Sâbî³⁴ ve İsmâîlî³⁵ geleneklerle semavî dinlerin kutsal metinlerinin etkisi büyüktür. İhvân, bu temeller üzerine

³¹ Onay, “İhvan-ı Safa Felsefesinde Tekâmül Nazariyesi”, 289; Bayram Ali Çetinkaya, “İhvan-ı Safa Düşüncesinde Sosyal, Dinsel ve Kozmolojik Evrim”, *Evrin ve Tasarım*, ed. Recep Alpyağıl (İstanbul: İz Yayıncılık, 2013), 249.

³² Godefroid Callatay, *Ikhwân al-Safa' A Brotherhood of Idealists on the Fringe of Orthodox Islam* (England: Oneworld Publications, 2005), 73-74. Aynı ifade biçimi için bkz. Bayram Ali Çetinkaya, “Bilimler Ansiklopedisi Klasiği Olarak İhvân-ı Safâ Risâleleri”, *Dini Araştırmalar Dergisi* 8/22 (21 Mart 2025), 279.

³³ Risâlelerin çeşitli bölümlerinde Hermes'e sıkça gönderme yapılmış ve onun eserlerinden faydalanılmıştır.

Bkz. Hermes Trismegstus, *Corpus Hermeticum: Hermetik Öğreti*, çev. Hürrem Gür Türer (İstanbul: Mavi Kalem Yayınevi, 2019), 49. Mahmut Erol Kılıç, *Hermesler Hermes: İslâm Kaynakları Işığında Hermes ve Hermetik Düşünce* (İstanbul: Sufi Kitap Yayınları, 2019), 16-17.

³⁴ Orta Çağ Harrânîleri'nin inanç yapısına bakıldığında, Yeni Eflâtuncu düşüncenin temel öğelerinin onların metafizik ve kozmoloji anlayışında önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Bunun temel nedeni ise Harran ve çevresinin milattan önce 4. yüzyılda Büyük İskender'in fetihleriyle Yunan egemenliği altına girmesidir. Bu yüzden, İhvân'ın da büyük ölçüde etkilendiği düşünülen Orta Çağ Harrânîleri'nin inanç sistemleri, belirgin bir Yeni Eflâtuncu karakter taşımaktadır. Araştırmacılar, onların Hermes, Solon, Pisagor, Agathodaimon, Asklepios ve Platon gibi eski Yunan kültürünün yanı sıra eski Mezopotamya uygarlıklarından da izler taşıyan bir düşünce yapısına sahip olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Şinasi Gündüz, “Harrânîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 10 Temmuz 2025). Özellikle Henry Corbin gibi isimler, Harranlıları Pisagor Okulu'nun Doğu'daki takipçileri olarak değerlendirmektedir. Bkz. Henry Corbin, *İslam Felsefesi Tarihi: Başlangıçtan İbn Rüşd'ün Ölümüne*, çev. Hüseyin Hatemi (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 251.

³⁵ İhvân'ın İsmâîlî öğretileyle yakın benzerliklere sahip olduğu değerlendirilmesi için bkz. Corbin, *İslam Felsefesi Tarihi*, 252; Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap Aklının Oluşumu*, çev. İbrahim Akbaba (İstanbul: İz Yayıncılık, 1997), 326.

inşa ettiği metafizik tasavvurlarla tekâmül anlayışını şekillendirmiştir.³⁶ Buna göre âlem *ruhanî* (*manevî*) ve *cismanî* (*maddî*) olarak iki bölümden oluşmaktadır. Ruhanî bölümde; faâl akıl, küllî nefis ve ilk madde gibi metafizik varlıklar yer alırken, cismanî bölümde mutlak cisimden yer merkezine ulaşıncaya kadar sıralanan felekler, yıldızlar ve dört unsurdan (ateş, hava, su, toprak) oluşan fiziksel âlem yer almaktadır.³⁷

İhvân, cismanî varlık alanını da kendi içerisinde iki ana düzleme ayırmaktadır. Bunların ilki felekler âlemi (Ay üstü-ulvî), diğeri ise unsurlar âlemdir (Ay altı-süflî). Unsurlar âleminde yer alan varlıklarda iki grupta değerlendirilmektedir. Birinci grup, birbirine dönüşümü mümkün olup dört unsurdan oluşan *ümmühât* veya *küllîler*dir. İkinci grup ise oluş ve bozuluşa tâbi olup maden, bitki ve hayvanlardan oluşan *müvelledât* veya *cüz'îler*dir.³⁸ Küllî varlıklar, madde ve formdan meydana gelmekte olup; birbirlerinden ayrıldıkları temel fark ise taşıdıkları formlarda gizlidir.³⁹ Bu bakımdan unsurlar âlemindeki varlıklar, zamanla biçimsel değişimlere uğrayarak bir oluş ve bozuluş süreci içerisine girmektedirler. *Oluş*, maddenin yeni bir suretle varlık kazanması ya da mevcut formunun daha gelişmiş bir düzeye ulaşmasıdır. *Bozuluş* ise, bu suretin ortadan kalkması ya da varlığın daha düşük bir forma geçiş yapmasıdır.⁴⁰ Nitekim cismanî varlıkların yapı ve özelliklerinde meydana gelen değişimler, onlardan oluşan varlıklarında başka bir forma geçişini sağlamaktadır. Eğer burada ortaya çıkan yeni durum, önceki hâlden daha gelişmişse buna *kevn*; tersine daha düşük bir düzeye inmişse buna da *fesâd* denilmektedir.⁴¹ Örneğin, toprak ve suyun bitkiyi meydana getirmesi, bitkinin meyveyi, meyvenin de besin hâline gelmesi oluş sürecidir. Buna karşılık, bitkinin çürüyerek dağılması ya da yanarak yok olması ise bozuluştur. Sürekli halde gerçekleşen bu ikilem döngüsü,

³⁶ Taş, *İhvân-ı Safâ'da Felsefe ve Din Münasebeti*, 32.

³⁷ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, 3/298-299.

³⁸ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, 3/116; 2/55; İhvân-ı Safâ, *Risâleler*, 3/60.

³⁹ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, 2/17; 2/55-57.

⁴⁰ İhvân-ı Safâ, *Risâleler*, 1/53-54; 2/16. İhvân maddi dünyadaki fiziksel dönüşümü beş grupta ele almıştır. Bunlar; dört unsura bağlı değişimler, hava olaylarındaki değişimler, toprak, deniz tabanı ve madenlerdeki değişimler ile insan ve hayvanlardaki değişimlerdir. Bkz. İhvân-ı Safâ, *Resâil*, 3/319. İslâm düşünürlerine Aristotelesçi madde-suret anlayışının yansımaları açısından bkz. Ömer Türker, *Evrîm Risalesi İslam Düşünce Geleneğinden Hareketle Bir Değerlendirme* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2024), 57.

⁴¹ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, 3/319.

Ay-altı âlemdeki varlıkların tekâmülî gelişiminin temel belirleyicisidir.⁴² Bu bakımdan tekâmül, küllîler düzeyinde değil cüz'îler düzeyinde gerçekleşmektedir. Çünkü küllî nefisler felekler âlemine ait olup değişime kapalıdırlar. Değişim, yalnızca cüz'î cisimler ve nefislerde gözlemlenebilir.⁴³ Ayrıca cüz'î varlıklar, içlerinde taşıdıkları küllî suretleri kabul etme derecelerine göre birbirlerinden daha üstün hale gelebilirler.⁴⁴ Bu bağlamda varlıklar, aşağıdan yukarıya doğru hiyerarşik bir biçimde maden, bitki, hayvan, insan ve melek şeklinde sıralanmaktadır.⁴⁵ Haliyle İhvân'ın varlık anlayışındaki sınıflama yalnızca statik bir tasnif değil, aynı zamanda teleolojik ve ontolojik bakımdan oldukça dinamik bir yapıdır.

2. Canlıların Biyolojik Oluşum Süreci: Cansızdan Canlıya Geçiş

İhvân'a göre canlı ve cansız varlıklar, evrendeki sudûr düzeni çerçevesinde aynı ontolojik kökten gelmektedirler. Her varlık, tek bir cevherin farklı derecelerde kazanılmış olan suretleridir. Bu bakımdan evrendeki her şeyin temelinde dört unsur ve onun farklı düzeylerdeki görünümü olan maden, bitki ve hayvan türleri bulunmaktadır. İnsan bedeninin meydana getirilmesi için de öncelikle dört temel unsurun ve dört temel karışımın yanında bazı unsurların mevcut olması gerekir. Bu durum doğada bulunan birçok varlığın yaratılışından farksızdır.⁴⁶ Dört unsur saf halde kalarak değil, çeşitli oranlarda birleşerek bahsi geçen üç fiziksel varlık alanına dönüşebilirler.⁴⁷ Bu dönüşüm süreci ise kimyevî ve fiziksel etkileşimlere bağlı olarak açığa çıkmakta olup, modern anlamda maddenin nitelikleri ve hal değiştirmesi diyebileceğimiz *mukavvim* (özsel) ve *mütemmim* (tamamlayıcı) şeklindeki yapısal bileşenlere dayanmaktadır.⁴⁸ Örneğin ateş, mukavvim olarak yanma özelliği taşıırken, mütemmim olarak ısı ve ışık üretir. Ateş, özündeki yanma eylemiyle ile hava (gaz) haline dönüşebilir. Hava, rutubet

⁴² İhvân-ı Safâ, *Risâleler*, 1/18; 2/13-14; 2/128.

⁴³ Onay, *İhvân-ı Safâ'da Varlık Düşüncesi*, 104-106.

⁴⁴ İhvân-ı Safâ, *Risâleler*, 2/13-14.

⁴⁵ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, 4/231-232.

⁴⁶ Ocak, *İhvân-ı Safâ'nın İnsan Tasavvurunda Bilgi-Ahlâk-İman İlişkisi*, 86; Filiz Şahin, "İhvân-ı Safâ (X. yy)'ya Göre İnsanın Biyolojik ve Psikolojik Yapısı", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (2001), 108.

⁴⁷ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, 3/382-383.

⁴⁸ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, 2/305-306; 2/55-56.

(su buharı) haline gelerek suya dönüşebilir. Su da buharlaşarak tekrar hava haline gelebileceği gibi donarak katı bir hale de gelebilir. Yine toprak su ile birleştiğinde çamur gibi katı hale gelebilir. Bu bakımdan dört unsurun karşılıklı zıt etkileşimleri, varlıkları döngüsel bir süreç içerisinde sokarak hem fiziksel hem de metafizik anlamda tamamlamaktadır.⁴⁹

İhvân, varlık düzenini madenlerle başlayan inorganik âlemden bitkilerle başlayan organik yapıya doğru ilerleyen bir oluşum süreci içinde tasvir etmektedir. Bu süreçte dört unsurun ilâhî ve göksel etkiler altında zamanla geçirdiği fiziksel ve kimyevî dönüşümler sonucu canlılığın ortaya çıktığı düşünülmektedir.⁵⁰ Bu yaklaşım, her ne kadar deneysel verilere dayanmayan metafizik bir kozmoloji çerçevesinde şekillenmiş olsa da cansız maddeden canlı organizmaların türemesi fikri bakımından, modern biyolojideki abiogenez kuramıyla sınırlı bazı benzerlikler taşımaktadır.⁵¹ Nitekim 1953'te gerçekleştirilen *Miller-Urey Deneyi*'de yaşamın temel yapı taşlarının belirli fiziksel koşullar altında kendiliğinden sentezlenebileceğini savunmuştur.⁵² Yine modern *hidrotermal bacalar teorisine* göre akarsular tarafından taşınan mineral zengini suların, okyanus tabanındaki hidrotermal menfezlerde (bacalarda) yüksek ısı, basınç ve kimyasal enerji sayesinde organik moleküller oluşturabileceği yaklaşımı da ortadadır.⁵³ Elbette İhvân'ın bu sürece dair açıklamaları, günümüz bilimsel yöntemleriyle elde edilen deneysel verilere değil, metafiziksel bir hiyerarşi ve sudûr anlayışı içinde yapılandırılmıştır. Ancak yine de cansız doğadan canlı varlığa geçiş fikrine yer veriyor olmaları, onları biyolojik evrimle birebir olmasa da kavramsal düzeyde etkileşimli biçimde değerlendirmeyi mümkün kılmaktadır.

İhvân'a göre bu sürecin ilk aşamasında fiziksel varlıkların temel hammaddesi diyebi-

⁴⁹ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, 2/53.

⁵⁰ İhvân-ı Safâ, *Risâleler*, 2/97.

⁵¹ Cleveland P. Hickman vd., *Zooloji Entegre Prensipler*, çev. Ertunç Gündüz (Ankara: Palme Yayıncılık, 2016), 3.

⁵² Morris'e göre Stanley Millerden başlayarak muhtelif araştırmacılar özel cihazlarla bazı amino-asitler elde ettiler bunlar ise canlı bir hücre sentezi değildi. Dolayısıyla canlılığın cansızdan geldiği ihtimali çok zayıftır. Bkz. Morris, *Yaratılış Modeli*, 50-53; Gürbüz, *Darwin ve Tekâmül Nazariyesi*, 59-61; Taslamam, *Evrin Teorisi Felsefe ve Tanrı*, 254-268.

⁵³ Arda Skybreak, *Evrin Bilimi ve Yaratılış Efsanesi*, çev. Betül Çelik (İstanbul: Yordam Kitap, 2006), 19-21; Morris, *Yaratılış Modeli*, 142-144.

leceğimiz buharlar (*bukharât*) ve öz sular (*rütûbât*) adlı iki temel bileşen rol oynamaktadır. Buharlar, Güneş ışınlarının etkisiyle yeryüzündeki su kütlelerinden yükselen gazlardır. Öz sular ise yağmur suları tarafından yerin derinliklerine çekilen ve oradaki toprak tabakasıyla bütünleşerek sıcaklık ve basıncın etkisiyle olgunlaşan şeylerdir.⁵⁴ Öz sular aslında atmosferde bulunan su buharının yoğunlaşarak sıvı hale gelmesidir de diyebiliriz.⁵⁵ Yer kabuğunun geçişken kısımlarında biriken öz sular, sıcaklık ve basınç gibi çevresel faktörlerle etkileşerek yüzeye doğru yükselmektedirler. Bu süreçte öz sular buharlaşma ve yoğunlaşma gibi fiziksel değişimlere uğrayarak katılaşabilirler. Böylece toprak yapısındaki farklı bileşenlerin bir araya gelerek tepkimeye girmesiyle madenî nitelikte ilk cevherlerin oluşumuna zemin hazırlarlar.⁵⁶ Böylelikle ilk olarak sıvı bir maden olan cıva ortaya çıkarken, uzun süreli sıcaklığın etkisiyle de *kükürt* oluşmaktadır. İhvân'a göre, madenlerin temel bileşenleri cıva ve *kükürt*tür; bu iki element, yer kabuğundaki diğer maddelerle etkileşerek farklı madenî cevherlerinin oluşumuna olanak sağlarlar.⁵⁷ Oluşan bu cevherler, bulundukları bölgenin su, toprak, hava ve sıcaklık gibi çevresel faktörlerine bağlı olarak diğer maden türlerine dönüşebilirler.⁵⁸ Ayrıca madenî yapılar oluşuktan sonra yapılardaki içsel potansiyel, çevresel ve göksel etkilerle birlikte canlılık belirtileri gösterebilir. Böylelikle ilk canlılık belirtileri diyebileceğimiz üreme, büyüme ve beslenme gibi bitkilere ait yetiler ortaya çıkarak canlılık kategorisinin en alt düzeyini oluştururlar. Zamanla bu temel yetiler üzerine inşa edilen duyusal ve bilişsel kabiliyetler, daha karmaşık yapılara doğru gelişir ve hayvansal hayat dediğimiz seviyeye ulaşırlar. Nitekim yaptıkları gözlemler sonucu İhvân'ın çamurda, deniz çukurlarında ve nehirlerin derin-

⁵⁴ İhvân-ı Safâ, *Risâleler*, 2/53.

⁵⁵ İhvân-ı Safâ, *Risâleler*, 2/55.

⁵⁶ İhvân, doğadaki madenlerin oluşumunu, buharların yoğunlaşmasıyla açıklamıştır. Onların bu yaklaşımı, modern bilimde kristalleşme ve çökme süreçleriyle açıklanan mineral oluşumuyla dikkat çekici bir benzerlik taşımaktadır. Örneğin, manyezit yer altındaki sıcak ve iyon yüklü hidrotermal suların, serpantin gibi kayaçların çatlaklarında birikerek zamanla çökmesiyle oluşmaktadır. Bu süreçte sıcaklık, basınç ve kimyasal yoğunlaşma gibi etkenler belirleyici rol oynamaktadır. Bkz. Mehmet Bayırlı-Necmettin Erdoğan, "Jeolojik Mineral Dentritlelerinin Oluşumu", *Kırıkkale Üniversitesi Bilimde Gelişmeler Dergisi*, 2/1 (Haziran 2013), 119.

⁵⁷ İhvân-ı Safâ, *Risâleler*, 2/96. Eski simya anlayışında cıva ve *kükürt* erkek ve dişi ilkeleri, yani doğadaki zıtlıkların birleşimini temsil etmektedir. Bu durumun bir yansıması olarak İhvân'a bakıldığında da bu madeni cevherler farklı sıcaklık, basınç ve zaman faktörlerindeki değişimle diğer madenî cevherleri oluştururlar. Bkz. İhvân-ı Safâ, *Risâleler*, 2/88.

⁵⁸ İhvân-ı Safâ, *Risâleler*, 2/83.

liklerinde kendiliğinden oluşan kurtçukların varlığı söylemi de bu yargıyı doğrular niteliktedir.⁵⁹ Ayrıca bu ifade, modern anlamda abiogenez kuramıyla birebir örtüşmese de, canlılığın doğal süreçler içinde ortaya çıkabileceği yönünde erken dönem bir düşünsel yaklaşım olarak değerlendirilebilir. Nihai aşamada ise bilinç, düşünme, akıl yürütme ve ahlâkî değerlendirme bulunma gibi insana özgü ruhanî ve aklî yetilere varılır. Dolayısıyla bu anlayışta tekâmül, yalnızca biyolojik değil, aynı zamanda psikolojik ve epistemolojik düzeyde de bir ilerlemeyi ifade eder. Bu da İhvân'ın düşüncesinin yalnızca doğal değil, aynı zamanda metafizik bir gelişim modeline dayandığını gösterir.

İhvân döneminde bugünkü anlamda elementlerin kimyasal özelliklerini açıklayan modern mineralojik bilgi yoktu. Unsurların, modern element kavramıyla birebir örtüşmekle birlikte, tabiatın farklı yapı taşlarını temsil ettikleri açıkça anlaşılabiliyordu. Örneğin, toprağın yapısında bulunan karbon (C), magnezyum (Mg), kalsiyum (Ca), silisyum (Si), demir (Fe), alüminyum (Al) ve fosfor (P) gibi minerallerin biyolojik organizmaların oluşumunda rol oynadığı bilinmektedir. Aynı durum su, hava ve ateş içinde söz konusu olup, modern biyolojiye göre sırasıyla hücre yapısı, kemik dokusu, kas gelişimi ve protein sentezi gibi yaşamsal süreçlerde önemli rolleri vardır.⁶⁰ İhvân'ın risâlelerinde ortaya koyduğu *tahavvül (dönüşüm)* anlayışı, doğadaki varlıkların sürekli bir değişim ve dönüşüm zinciri içinde şekil değiştirdiği fikrine dayanır. Buna göre, varlıklar belirli bir dönüşüm zinciri içinde sürekli olarak şekil değiştirir: su ve toprak bitkiye, bitki hububat ve meyveye; bunlarda gıdaya, gıda da kan, et ve kemik gibi biyolojik yapılara dönüşerek canlı organizmaları oluşturmaktadır.⁶¹ Bu dönüşüm süreci yalnızca oluşla sınırlı değildir; bozuluş süreci içinde söz konusudur.⁶² Bu düşünsel çerçeve, modern biyolojideki karbon ve azot döngüsüyle kavramsal düzeyde benzerlikler taşımaktadır. Örneğin, canlılar öldüklerinde ayrışarak toprağa karbon ve azot bırakırlar; bu ele-

⁵⁹ İhvân-ı Safâ, *Risâleler*, 3/182.

⁶⁰ Morris, *Yaratılış Modeli*, 52-53.

⁶¹ İhvân-ı Safâ, *Risâleler*, 2/54.

⁶² İhvân-ı Safâ, *Risâleler*, 4/208.

mentler bitkiler tarafından emilir, ardından hayvanlar tarafından tüketilir ve yeni canlı yapıları meydana getirir. Böylece madde, doğada formlarını değiştirerek döngüsel bir varlık kazanır. İhvân'ın yaklaşımı, bu tür döngüleri metafizik ve ahlâkî bir bütünlük içinde ele alması bakımından dikkat çekicidir.

3. Çevresel Etmenler ve Seçilim: Değişimin Temel Dinamikleri

İhvân, biyolojik tekâmülün yalnızca fiziksel değil, metafiziksel faktörlere de dayandığını savunmuştur. Onlara göre fiziksel çevre, iklim değişimleri, yaşam mücadelesi ve tabîî seçim gibi dışsal faktörler tekâmül sürecinde etkili olabilir ancak bu faktörler yalnızca birer ara faktördür. Aslî faktör, evrimsel sürecin metafizik temellerini oluşturan ilahî hikmet ve kozmik düzene bağlı olup canlıların *aklî*, *ahlâkî* ve *ruhsal* gelişimlerini kapsamaktadır. İhvân bu bakımdan her türün kendi özündeki potansiyelini gerçekleştirmek üzere içsel tekâmülünü öngörmektedir, fakat bu süreçte türler arasında fiziksel bir geçiş, ortak ata veya bir türün başka bir türe dönüşmesi söz konusu değildir. Her tür kendi özgünlüğünü koruyarak içsel evrimini gerçekleştirip, ruhsal anlamda kendi türünün sınırlarının dışına çıkabilir.⁶³ Oysa modern evrimsel biyoloji, canlıların zaman içerisinde genetik olarak değişerek farklılaştığını savunmaktadır. Bu süreçte; doğal seleksiyon, mutasyon, genetik sürüklenme ve genetik akış gibi mekanizmalar etkin rol oynamaktadır.⁶⁴ Buna göre canlıların genetik yapıları çevresel koşullara uyum sağlama sürecinde değişime uğrar; bu değişimler zamanla kalıcı hale gelerek yeni özelliklerin ortaya çıkmasını sağlarlar.⁶⁵ Bu süreçte genetik değişiklikleri ifade eden iki temel kavram *rekombinasyon* ve *mutasyondur*. Rekombinasyon, genetik materyalin yeniden düzenlenmesiyle oluşan varyasyonları kapsarken; mutasyon, DNA dizisinde meydana gelen ani ve kalıcı değişiklikleri ifade eder. Mutasyonlar, bazen yeni genetik özelliklerin veya fenotipik çeşitliliğin kaynağı olabilirken, çoğu zaman canlı organizmanın yapısını bozan ya da zararlı etkiler doğuran olaylardır.⁶⁶

⁶³ İhvân-ı Şafâ, *Risâleler*, 2/106; 2/292; Bayraktar, *İslâm'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 83.

⁶⁴ Gürbüz, *Darwin ve Tekâmül Nazariyesi*, 70-71.

⁶⁵ Gen mutasyonları ve türleri için bkz. Gürbüz, *Darwin ve Tekâmül Nazariyesi*, 51-55.

⁶⁶ Mehmet Karataş vd., *Moleküler Biyoloji* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2012), 119; Hasenekoğlu, *Evrin Teorileri ve Mutasyonlar*, 91.

İhvân canlı türlerinin oluşumu ve farklılaşmasında çevresel faktörlerin önemli rol oynadığını savunmaktadır. Bu faktörler arasında jeolojik, coğrafi ve iklimsel koşullar öne çıkmaktadır.⁶⁷ Bu görüşe göre bir maden, bitki veya hayvan türü, yaşadığı bölgenin şartlarına uyum sağlar; uyum sağlayamayan türler ise zamanla yok olur. Örneğin samur, sincap ve misk ceylanı kuzeydoğu bozkırlarına özgü hayvanlar iken; ceviz, badem ve fıstık soğuk beldelere; kükürt ise ıslak ve yumuşak toprak yapılarına özgü oluşumlardır.⁶⁸ Bu durum modern biyolojideki canlıların bulundukları coğrafi ve çevresel koşullara uyum sağlayarak hayatta kalmalarını ifade eden *doğal seçim* ilkesine benzemektedir.⁶⁹ Üstelik çevresel faktörlerin belirleyici etkisi yalnızca türlerin oluşumu düzeyinde kalmaz; bireylerin embriyolojik gelişiminden başlayarak fiziksel ve ruhsal yapılarına kadar uzanır. Bu açıdan İhvân'a göre çevresel faktörlerin başında gelen coğrafyanın; ten, göz ve saç rengi gibi biyolojik özelliklerin yanı sıra giyim-kuşam, dil, düşünce tarzı ve ahlâkî tutumlar gibi pek çok davranışsal ve kültürel farklılığın temelini oluşturmaktadır.⁷⁰ Böylelikle bireylerin kişisel karakterleri kadar toplumların genel eğilimleri de şekillenmekte ve bu durum farklı insan türlerinin veya kişilik biçimlerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır.⁷¹ Yine modern biyolojide *sunî seçim* olarak adlandırılan süreç, insanların tarım ve hayvancılık faaliyetlerinde belirli özelliklere sahip bireyleri seçerek onların soylarını sürdürmelerini esas almaktadır.⁷² Her ne kadar İhvân doğrudan sunî seçim terimini kullanmasa da hayvanların evcilleştirilmesi, bitkilerin verimli türlerinin çoğaltılması ve iklim ile toprağa uygun türlerin yetiştirilmesi gibi örnekler üzerinden, insan müdahalesiyle türlerde yönlendirici bir değişimin mümkün olduğunu kabul etmektedir. Ancak bu tür değişimler, doğrudan doğruya türler arası dönüşümü değil; bir türün kendi içindeki niteliksel çeşitliliğini konu alır. Bu bağlamda İhvân'ın yaklaşımı, modern evrim teorisinde sunî seçilime atfedilen yönlendirici rol ile kavramsal düzeyde benzerlik göstermektedir.

⁶⁷ İhvân-ı Safâ, *Risâleler*, 2/86-87.

⁶⁸ İhvân-ı Safâ, *Risâleler*, 2/86-87.

⁶⁹ Darwin, *Türlerin Kökeni*, 119-120.

⁷⁰ İhvân-ı Safâ, *Risâleler*, 1/123-124.

⁷¹ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, 1/287. Detaylı bilgiler ve açıklamalar için bkz. İhvân-ı Safâ, *Resâil*, 2/327-328; 5/361-363; 2/322-327.

⁷² Darwin, *Türlerin Kökeni*, 52-53.

Ancak İhvân'ın bu gözlemleri, metafizik bir dünya görüşünün parçası olarak değerlendirilmelidir. Onların doğaya dair açıklamaları, biyolojik mekanizmaların işleyişinden çok, insanın doğa üzerindeki etkisini kozmolojik bir düzen içinde ele alma çabasıdır.

4. Ara Formlar, Ortak Ata ve Türler Arası Geçişler Üzerine İnsanın Tekâmülü

İhvân'ın türler arasında kurmuş olduğu *ara düzey varlık anlayışı*, modern evrim teorisindeki fiziksel ve genetik *ara form (transitional form)* kavramıyla birebir örtüşmez. İhvân'a göre bu geçişler, türlerin kendi içindeki nefîs, aklî ve duysal potansiyellerin gelişimiyle ortaya çıkan, bir üst varlık düzeyine benzer işlevsel ve yetkin farklılaşmalar olarak değerlendirilmektedir. Buna göre madenler, hareketsizlik ve durağanlık halinden çıkıp üreme ve büyüme gibi canlılık özellikleri kazandıklarında bitkilere yaklaşırlar. Bitkiler, duyumsama ve hareket yetileri geliştirdikçe hayvanlara yaklaşırlar. Hayvanlar duysal deneyimlere ve sınırlı ölçüde aklî kapasiteye sahip olduklarında insana yaklaşırlar. İnsanlar da nefîs arınma ve aklî kemâle eriştikçe meleklerle yaklaşırlar. Burada bir canlı hem alt türden hem de üst türden özellikleri bir arada taşımasıyla kesişim noktası haline gelebilir.⁷³ Bu bakımdan madenler ile bitkiler arasındaki ara tür İhvân'a göre *mercandır*, bitkiler ile hayvanlar arasındaki ara tür *hurmadır*,⁷⁴ hayvanlar ile insanlar arasındaki ara tür ise *maymun, at, fil, papağan, güvercin ve arıdır*.⁷⁵ İnsan ile melek arasındaki ara tür ise *filozof ve peygamberdir*.⁷⁶ Örneğin hurma, bitkisel yönüyle beslenme ve büyüme gibi özelliklere sahipken, hayvansal yönüyle arzu ve dokunma gibi daha gelişmiş duysal niteliklere sahiptir.⁷⁷ Yine insan, arzu ve duysal güçler açısından hayvanlara, aklî ve ruhî güçler açısından melekî niteliklere sahiptir.⁷⁸ İhvân özellikle modern biyolojik evrim modelinde olduğu gibi maymunu veya başka bir türü insanının kendisinden mükemmelleştiği somut referanslar olarak görmemektedir. Bu bakımdan insanın evrimsel

⁷³ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, 2/138; Ocak, *İhvân'ı Safâ'nın İnsan Tasavvurunda Bilgi-Ahlâk-İman İlişkisi*, 64-65; Şahin, "İhvân-ı Safâ (X. yy)'ya Göre İnsanın Biyolojik ve Psikolojik Yapısı", 107.

⁷⁴ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, 4/231-232.

⁷⁵ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, 2/152-153.

⁷⁶ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, 1/162.

⁷⁷ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, 4/231-232; Bayram Ali Çetinkaya, *İhvân-ı Sâfâ'nın Dini ve İdeolojik Söylemi* (Ankara: Elis Yayınları, 2003), 84.

⁷⁸ İhvân-ı Safâ, *Risâleler*, 3/183.

geçmişini bir türden diğerine geçiş şeklinde tanımlamak yerine, çeşitli hayvanların farklı düzeylerdeki özelliklerinin bir birleşimi olarak görmektedir. Örneğin maymun, vücut yapısı açısından insana daha yakın olsa da atın uysallığı ve filin zekâsı gibi özellikler, insanla daha güçlü bir benzerlikler oluşturmaktadır. Ayrıca papağan, bülbül ve güvercin gibi hayvanlar da zekâ açısından insana yakın varlıklar olarak değerlendirilmiştir. Dolayısıyla bu yaklaşım yalnızca hayvanların morfolojik yapılarıyla sınırlı kalmamış; aynı zamanda ruhsal ve bilişsel yetileri de dikkate alınarak oluşturulmuştur.⁷⁹ Öte yandan, modern biyolojide de yalnızca morfolojik verilere dayalı sınıflandırmaların evrimsel süreçleri açıklamada yetersiz kaldığı kabul edilmektedir. Nitekim türler arası ilişkiler, günümüzde genetik, embriyolojik ve davranışsal veriler ışığında çok daha kapsamlı biçimde incelenmektedir.⁸⁰

İhvân'ın düşünce sisteminde evrendeki tüm varlıkların belirli bir başlangıç noktasından türediği kabul edilmekle birlikte bu başlangıcı biyolojik anlamda değil, metafiziksel anlamda bir ilkeye dayandırmaktadır.⁸¹ Dolayısıyla tüm türlerin tek bir biyolojik ortak atadan türediği yönündeki modern evrimci sav, İhvân'ın yaklaşımında yer almamaktadır.⁸² Modern biyolojide bu görüş, ilk kez Darwin'in 1859'da ortaya koyduğu yaşam ağacı modeliyle sembolleştirilmiş ve türlerin ortak bir atadan çeşitlenerek evrimleştiği fikrine dayandırılmıştır.⁸³ Bu görüşte Darwin'in yaşadığı döneme hâkim olan Linnaeus (1707-1778) sınıflandırma sistemi etkili olmuştur. Burada canlılar büyük oranda morfolojik benzerliklere göre gruplandırılmıştır. Bu nedenle insanda, omurga yapısı (çene, diş, kol, el, ayak, kafatası, kuyruk sokumu kemiği)⁸⁴, beyin yapısı ve davranışsal tutumuyla memelilerin primatlar grubunda yer almıştır.⁸⁵ Ancak bu görüş her ne kadar modern embriyoloji, paleontoloji ve moleküler genetik gibi disiplinlerden önemli destekler bulmuş olsa da tamamen tartışmasız değildir. Özellikle bazı

⁷⁹ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, 2/152-153; Yakıt, "Darwin'den Önce İslam Düşünürlerinde Evrimle İlgili Fikirler", 103; İhvân-ı Safâ, *Risâleler*, 4/92.

⁸⁰ Morris, *Yaratılış Modeli*, 71. Morfolojik evrimin yaygın modelleri ve önemi için bkz. Futuyma, *Evrin*, 56-61.

⁸¹ Nasr, *İslâm Kozmoloji Öğretilerine Giriş*, 115-117.

⁸² Taslaman, *Evrin Teorisi Felsefe ve Tanrı*, 104.

⁸³ Sober, *Biyoloji Felsefesi*, 40; Skybreak, *Evrin Bilimi ve Yaratılış Efsanesi*, 19.

⁸⁴ Bazı biyologlar kuyruk sokumu kemiğinin omurga parçası olduğunu söylemektedir. Bkz. Freeman - Herron, *Evrimsel Analiz*, 31-32.

⁸⁵ Ali Demirsoy, *Kalıtım ve Evrim* (Ankara: Meteksan Matbaacılık, 1995), 719-720; Bozer vd., *Evrin Anaforu ve Gerçek*, 441-442.

embriyolojik aşamaların türden türe farklılık göstermesi, fosil kayıtlarındaki boşlukların yorumlanması ve genetik verilerin analizinde karşılaşılan metodolojik sorunlar gibi hususlar, evrimsel ilişkilerin detaylarına dair bilimsel tartışmaları gündemde tutmaktadır.⁸⁶ Ancak bu tartışmalar, evrim kuramının bilimsel statüsünü zayıflatmaktan ziyade, kuramın içeriğini daha da derinleştiren ve açıklayıcılığını artıran bir araştırma alanı oluşturmaktadır.

Sonuç

İhvân'ın varlık anlayışı, sudûr ilkesine bağlı olarak ortaya çıkan fizik ve metafizik unsurlarla çevrili ontolojik bir sistemdir. Buna göre varlık Yaratıcı'nın feyzinden taşarak sudûr eden bir nizam içerisinde, ilk akıldan başlayarak maddi olana doğru hiyerarşik bir tezahür sergilemektedir. Bu tezahür içerisinde yer alan varlıklar hem ontolojik hem de teolojik açıdan bir tür tekâmül potansiyeli taşımaktadır. Bu tekâmülün açığa çıkarıcısı ise varlığın fiziksel alanında gözlemlediğimiz oluş ve bozuluş döngüsüdür. Bu döngü varlığın madde-suret düalizmi içerisinde sergilediği değişimlerle yakından ilişkilidir. İhvân'a göre madde, varlığın değişime uğradığı temel zemini teşkil ederken; suret, varlığın özünü ve onun ne olduğunu belirleyen ilkedir. Bu anlamda değişim maddede değil, surette meydana gelir. Bu anlamda varlık türleri içerisinde gözlemlediğimiz değişimler aslında fiziksel değil suretseldir. Dolayısıyla İhvân'ın madde-suret anlayışı, modern biyolojik evrim kuramının türler arası dönüşüm fikrine doğrudan karşıdır. Bu bakımdan her varlık, kendi türüne ait özsel suretlerin sınırları içerisinde kalmak zorundadır. Her ne kadar bireyler zamanla kendi türleri içerisinde daha yetkin ve kusursuz suretlere yaklaşabilseler de türlerinin gerektirdiği asli sureti hiçbir zaman değiştiremezler. Örneğin bir insan, aklî ve nefsî anlamda daha yetkin bir insan olabilir ancak insan türünün özsel doğasının dışına çıkamaz. Bu bakımdan İhvân'ın ortak ata söylemi, biyolojik anlamda bir türe ait fiziksel kökeni değil, ilk akıldan sudûr ederek görünür hale gelen dört unsura bağlı ruhsal bir köken birliğini vurgulamaktadır. Aynı şekilde ara form söylemleri de

⁸⁶ Jonathan Wells, *Icons of Evolution* (Washington: Regnery Publishing, 2002), 229-230.

bir varlığın duyusal, aklî ve ahlâkî olgunluğu anlamında daha yüksek bir forma dönüşümünden önceki potansiyelini ifade etmektedir. Bu bakımdan İhvân'ın biyolojik tekâmül anlayışı- fiziksel anlamda- türlerin birbirine dönüşümünü, ortak ata veya ara form kabullerini içermektedir. Ancak bu durum yine de onların hem biyolojik anlamda hem de İslâm felsefesinin erken düşünsel zeminindeki değerli katkılarını göz ardı etmemizi gerektirmemektedir. Zira İhvân'ın tekâmül anlayışı, türlerin biyolojik gelişimini yalnızca fiziksel düzeyde ele almakla kalmaz, aynı zamanda duyusal, aklî ve ahlâkî olgunlaşma süreçleriyle bir bütün olarak göz önünde bulundurmaktadır. Bu bakış açısı, modern biyolojik evrim teorisinden farklı olarak, insan ve diğer varlıkların gelişimlerini çok boyutlu bir perspektifle inceleme fırsatı sunmaktadır. Yine İhvân'ın tabiî seçim ve beşerî etkenlerin varlıkların gelişimindeki rolünü vurgulayan görüşleri, biyolojik evrimin temel ilkeleriyle önemli ölçüde benzerlik taşımaktadır. Ancak bu benzerlikte deneysel ve test edilebilir olmaktan ziyade, gözlemler ve metafizik birimlerle şekillenen daha soyut bir düşünsel çerçeveye dayanmaktadır. Oysa modern evrim teorisi, fosil kayıtları, genetik veriler, karşılaştırmalı anatomi ve laboratuvar deneyleri gibi daha somut yöntemlerle sürekli olarak test edilebilmekte ve güncellenebilmektedir. Sonuç olarak bu temel fark, İhvân'ın tekâmül anlayışının modern evrim yaklaşımlarıyla doğrudan karşılaştırılamayacağını ve bilimsel anlamda güçlü argümanlar sunma kapasitesinin sınırlı olduğunu göstermiştir.

Kaynaklar | References

- Akdoğan, Kübra. *İhvân-ı Sâfâ'da Evrim*. Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022. <https://abakus.inonu.edu.tr/server/api/core/bitstreams/00ea6c1e-73c7-4642-a827-487a8b44f80c/content>
- Alpyağıl, Recep (ed.). *Evrime ve Tasarım: Geleneksel ve Çağdaş Metinler Seçkisi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.
- Altunbaş, Yusuf. *Kur'an'da İnsanın Yaratılışı ve Evrim Teorisi*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006. <https://serdargunes.wordpress.com/wp-content/uploads/2014/09/altunbas-kuranda-yaratilis-ve-evrim-teorisi.pdf>
- Aristoteles. *Gökyüzü Üzerine*. çev. Saffet Babür. Ankara: Dost Kitabevi, 1997.
- Aristoteles. *Oluş ve Bozuluş*. çev. Y. Gurur Sev. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2019.
- Arslan, Ahmet. *İlk Çağ Felsefe Tarihi Plotinus, Yeni Plâtonculuk ve Erken Dönem Hristiyan Felsefesi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 5. Basım, 2019.
- Bayırlı, Mehmet-Erdoğan, Necmettin. "Jeolojik Mineral Dentritlerinin Oluşumu". *Kırıkkale Üniversitesi Bilimde Gelişmeler Dergisi* 2/1 (2013), 118-122. <https://www.researchgate.net/publication/279545007>
- Bayraktar, Mehmet. "Tekâmül Nazariyesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 19 Temmuz 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/tekamul-nazariyesi>
- Bayraktar, Mehmet. *İslâm'da Evrimci Yaratılış Teorisi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1987.
- Bozer, Fuat. vd. *Evrime Anaforu ve Gerçek*. İzmir: Çağlayan Anonim Şirketi, 1986.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap Aklının Oluşumu*. çev. İbrahim Akbaba. İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.
- Callatay, Godefroid. *Ikhwân al-Safa' A Brotherhood of Idealists on the Fringe of Orthodox Islam*. England: Oneworld Publications, 2005.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2005.
- Corbin, Henry. *İslam Felsefesi Tarihi: Başlangıçtan İbn Rüşd'ün Ölümüne*. çev. Hüseyin Hatemi. İstanbul: İletişim Yayınları, 8. Basım, 2010.
- Çetinkaya, Bayram Ali. "Bilimler Ansiklopedisi Klasığı Olarak İhvân-ı Safâ Risaleleri". *Dini Araştırmalar Dergisi* 8/22 (01 Temmuz 2015), 263-285. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/51882>
- Çetinkaya, Bayram Ali. "İhvân-ı Safâ Felsefesinde Sayıların Gizemi Üzerine Bir Çözüm Denemesi". *Felsefe Dünyası* 1/37 (2003), 87-121. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/51882>
- Çetinkaya, Bayram Ali. *İhvân-ı Safâ'nın Dini ve İdeolojik Söylemi*. Ankara: Elis Yayınları, 2003.

- Çetinkaya, Bayram Ali. “İhvân-ı Safâ Düşüncesinde Sosyal, Dinsel ve Kozmolojik Evrim”. Evrim ve Tasarım. Ed. Recep Alpyağıl, 243-252. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.
- Darwin, Charles. *Türlerin Kökeni*. çev. Öner Ünalın. İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 8. Basım, 2016.
- Demirsoy, Ali. *Kalıtım ve Evrim*. Ankara: Meteksan Matbaacılık, 7. Basım, 1995.
- Duralı, Teoman. *Tekâmül ve Evrim*. İstanbul: İlim ve Sanat Yayınları, 1985.
- Freeman, Scott-Herron, Jon C. *Evrimsel Analiz*. çev. Battal Çıplak. Ankara: Palme Yayıncılık, 2022.
- Futuyma, Douglas J. *Evrimsel*. çev. Aykut Kence, Nihat Bozcuk. Ankara: Palme Yayıncılık, 2008.
- Genç, H. Mustafa. *Yaratılış ve Evrim Teorileri*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1983.
- Gökberk, Macit. *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 20. Basım, 2010.
- Gündüz, Şinasi. “Harrânîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 10 Temmuz 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/harraniler>
- Gürbüz, Ali. *Darwin ve Tekâmül Nazariyesi*. İstanbul: Çiçek Neşriyat, 1980.
- Hasenekoğlu, İsmet. *Evrimsel Teorileri ve Mutasyonlar*. İstanbul: Yeni Asya Yayınları, 1977.
- Hickman, Cleveland P. vd. *Zooloji Entegre Prensipler*. çev. Ertunç Gündüz. Ankara: Palme Yayıncılık, 16. Basım, 2016.
- Hourani, Albert. *İslam in European Thought*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
- İbn Miskeveyh. *Tanrı-Nefs-Nübüvvet El-Fevzü'l Asgar*. çev. Emrah Alağaç-Mehmet Zahit Sezer. İstanbul: Endülüs Kitap, 2020.
- İhvân-ı Safâ. *er-Risâletü'l-câmia'*. thk. Ârif Tâmir. Beyrût: Menşûrât-ı uveydât, 1995.
- İhvân-ı Safâ. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*. çev. Komisyon. 5 Cilt. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.
- İhvân-ı Safâ. *Resâ'ilü İhvânî'sh-Şafâ ve hullânî'l-vefâ'*. nşr. Ârif Tâmir. 4 Cilt. Beyrut: y.y., 1995.
- İslamoğlu, Mustafa. *Tabiat ve Kur'an Ayetleri Işığında Yaratılış ve Evrim*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2023.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *İslâm Mütefekkirleri ve Garb Mütefekkirleri Arasında Mukayese*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 5. Basım, 1952.
- Karataş, Mehmet. vd. *Moleküler Biyoloji*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2012.
- Kılıç, Mahmut Erol. *Hermesler Hermes: İslâm Kaynakları Işığında Hermes ve Hermetik Düşünce*. İstanbul: Sufi Kitap Yayınları, 3. Basım, 2019.
- Lamoureux, Denis O. “Evolutionary Creation: Beyond The Evolution vs. Creation Debate”. Y.y.: Taylor & Francis Group, b.y.
- Morris, Henry. *Yaratılış Modeli*. çev. Âdem Tatlı vd. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1985.
- Nasr, Seyyed Hossein. *Science And Civilization In Islam*. Chicago: Kazi Publications, 2007.
- Nasr, Seyyid Hüseyin. *İslâm Kozmoloji Öğretilerine Giriş*. çev. Nazife Şişman. İstanbul: İnsan Yayınları, 1985.

- Ocak, Hasan. *İhvân'ı Safâ'nın İnsan Tasavvurunda Bilgi-Ahlâk-İman İlişkisi*. Malatya: Fidan Yayıncılık, 2019.
- Onay, Hamdi. *İhvân-ı Safâ'da Varlık Düşüncesi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1999.
- Onay, Hamdi. "İhvân-ı Safâ Felsefesinde Tekâmül Nazariyesi". *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 12/2 (Aralık 2021), 284-303. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1996953>
- Türker, Ömer. *Evrîm Risalesi İslam Düşünce Geleneğinden Hareketle Bir Değerlendirme*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2024.
- Özdemir, Metin. "Çağdaş Ateizm Argümanlarının Kritiği". *İslâm Düşüncesinde Ateizm Eleştirisi*. ed. Cemalettin Erdemci vd. Ankara: Elis Yayınları, 2019.
- Ross, David. *Aristoteles*. çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2022.
- Sarper, Fatih Buğra. *Teistik Evrim Düşüncesinin Bilim, Felsefe ve İslâm'ın Delilleriyle Eleştirisi*. İstanbul: Aktaş Yayıncılık, 2024.
- Saruhan, Müfit Selim. *Evrîm ve Ahlak Filozofu İbn Miskeveyh Düşüncesinde Tanrı, Evren ve İnsan*. Ankara: Eskiyei Yayınları, 4. Basım, 2018.
- Skybreak, Ardea. *Evrîm Bilimi ve Yaratılış Efsanesi*. çev. Betül Çelik. İstanbul: Yordam Kitap, 2006.
- Sober, Elliott. *Biyoloji Felsefesi*. çev. Gökhan Akbay vd. İstanbul: İmge Kitabevi, 2016.
- Sober, Elliott. *Evidence and Evolution*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
- Kartal Soysal, Esra. "Teoman Duralı'nın Darvînci Evrim ve Darwinizm Eleştirisi". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (Haziran 2023), 42-61. <https://doi.org/10.34085/buifd.1264003>.
- Şahin, Filiz. "İhvân-ı Safâ (X. yy)'ya Göre İnsanın Biyolojik ve Psikolojik Yapısı." *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (2001), 101-124. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/neuifd/issue/19709/210571>
- Şenel, Cahid. *Yeni Eflâtunculuğun İslâm Felsefesine Yansımaları*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017.
- Taslaman, Caner. *Evrîm Teorisi Felsefe ve Tanrı*. İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2007.
- Tatlı, Âdem vd. *Ayetlerin ve Hadislerin Dilinden Yaratılış*. Antalya: Akdeniz Kültür ve Eğitim Derneği, 2018.
- Tatlı, Âdem vd. *İnsanlık Tarihi Boyunca Evrim*. İzmir: Mavi Ufuklar Yayınları, 2010.
- Tolkay, Müfit Selim. "Evrîm Teorisi-Tekâmül Nazariyesi Darwin Patentli Midir?" *Akademya: Fikir-İlim-Sanat Dergisi* (Temmuz 2024). <https://akademyadergisi.com/evrim-teorisi-tekamul-nazariyesi-darwin-patentli-midir/>
- Trismegistus, Hermes. *Corpus Hermeticum: Hermetik Öğreti*. çev. Hürrem Gür Türer. İstanbul: Mavi Kalem Yayınevi, 2. Basım, 2019.
- Turner, Derek. *Paleontoloji ve Evrim*. Çev. Nivart Taşçı. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2014.

Ülken, Hilmi Ziya. *İslâm Felsefesi*. Ankara: Selçuk Yayınları, 2. Basım, 1983.

Wells, Jonathan. *Icons of Evolution*. Washington: Regnery Publishing, 2002.

Yakıt, İsmail. “Darwin’den Önce İslâm Düşünürlerinde Evrimle İlgili Fikirler”. *Felsefe Arkivi* 24 (2012), 101-122. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iufad/issue/1318/15556>